

แนวทางการเจริญสัมมัตตปธาน 4 ในโพธิปักขิยธรรมเพื่อการบรรลุธรรม

The Guideline of Four Sammapadhana Development in Bodhipakkhiyadhamma Principle for Enlightenment

พระสุจินตนิท หนูชูสิทธิ์สกุล

Phra Sujintanintha Hnuchuseesakul

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาศีศึกษาพุทธโฆส

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Palisuksa Buddhagosa Campus, Thailand.

E-mail: panyqwutkhogthong@gmail.com

Received December 10, 2024; Revised January 23, 2025; Accepted February 11, 2025

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์ 1) เพื่อศึกษาสัมมัตตปธาน 4 ในโพธิปักขิยธรรม 2) เพื่อศึกษาการบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท 3) เพื่อนำเสนอแนวทางการเจริญสัมมัตตปธาน 4 ในโพธิปักขิยธรรมเพื่อการบรรลุธรรม เป็นการวิจัยแบบคุณภาพ เน้นวิจัยเอกสาร วิเคราะห์ เรียบเรียง และนำเสนอข้อมูลเชิงพรรณนา ผลการวิจัยพบว่า แนวทางการเจริญสัมมัตตปธาน 4 ในโพธิปักขิยธรรมเพื่อการบรรลุธรรมกล่าวคือ 1. การเจริญสังวรปธาน คือ เพียรระงับยับยั้งบาปที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น การทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตตั้งมั่น เพื่อไม่ให้อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้นสามารถบรรลุธรรมได้ 4 อย่างคือ โสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตตมรรค 2. การเจริญปหานปธาน คือ เพียรละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว การทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตตั้งมั่น เพื่อละอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นสามารถบรรลุธรรมได้ 4 อย่างคือ โสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรคและอรหัตตมรรค 3. การเจริญภาวนापธาน คือ เพียรทำกุศลที่ยังไม่เกิดให้ขึ้นสามารถบรรลุธรรมได้ 4 อย่างคือ โสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตตมรรค 4. การเจริญอนุรักษนาปธานคือ เพียรรักษาอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งมั่นมิให้เสื่อมและ เจริญยิ่งขึ้นไป ได้แก่ การทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต ตั้งมั่น เพื่อความตั้งมั่น เพื่อความไม่หลงลืม เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อให้บริบูรณ์ แห่งอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วสามารถบรรลุธรรมได้ 4 อย่างคือ โสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตตมรรค ส่วนองค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัยเป็นแบบ “SPBA Model”

คำสำคัญ: สัมมัตตปธาน 4; โพธิปักขิยธรรม; การบรรลุธรรม

Abstract

The objectives of this article were 1) to study the 4 *Sammappadhana* in *Bhodhipakkhiyadhamma*, 2) to study the enlightenment in Theravada Buddhism, and 3) to present of guideline of four *Sammappadhana* in *Bhodhipakkhiyadhamma* for attaining the enlightenment. It was qualitative research focusing on documentary work. The gained data was analyzed,

compiled, and presented in descriptive tyle. The research found that The guideline of 4 *Sammappadhana* cultivation for attaining the enlightenment are: 1) *Sanvarapadhana* development is that one should be diligent to prevent unhappened sins, wishing, trying, instilling perseverance, supporting the mind firmly to prevent the unhappened sins, and he can attain 4 noble states: *Sotapattimagga, Sakadagamimagga, Anagamimagga, and Arahattmagga,* 2) *Bhavanapadhana* development is that one diligently discard all risen sins and unwholesomeness, making a wish, effort, instilling perseverance for firm mind for abandoning risen unwholesome deeds, he can attain 4 noble states; *Sotapattimagga, Sakadagamimagga, Anagamimagga, and Arahattmagga,* 3) *Bhavanapadhana* development is that the one who diligently cultivates the unrisen wholesome deeds can achieve 4 states, *Sotapattimagga, Sakadagamimagga, Anagamimagga, and Arahattmagga,,* 4) *Anurakkhanapadhana* development is that the one who diligently maintains the arisen wholesome deeds for higher progress, making a wish, effort, instilling perseverance for firm mind, non-illusion, accomplishment, and fulfilment of wholesomeness, can attain 4 noble states; *Sotapattimagga, Sakadagamimagga, Anagamimagga, and Arahattmagga.* The new knowledge from research is ‘SPBA Model’

Keywords: Four Sammappadhana; Bodhipakkhiyadhamma; Enlightenment

บทนำ

โพธิปักขิยธรรมทั้ง 7 หมวดมีการถึงความเพียรไว้ทุกแห่งเช่น สติปัฏฐาน 4 กล่าวถึงความเพียรคือ อาตปปี สัมมัตตปธาน 4 มีความเพียรทั้ง 4 ข้อ อิทธิบาท 4 มีความเพียรในข้อที่ 2 คือ วิริยะ อินทรีย์ 5 มีความเพียรในข้อที่ 2 คือ วิริยอินทรีย์ พละ 5 มีความเพียรในข้อที่ 2 คือ วิริยพละ โภชณงค์ 7 มีความเพียรในข้อที่ 3 คือ วิริยสัมโภชนงค์ และอริยมรรคมีองค์ 8 มีความเพียรในข้อที่ 6 คือ สัมมาวายามะ (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) ฉะนั้นความเพียรจึงมีความสำคัญมากในการบรรลุธรรมดังกล่าว

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระวิหารเชตวัน อารามของท่านอนาถบิณฑิก-เศรษฐี เขตพระนครสาวัตถี พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกภิกษุทั้งหลาย ได้ตรัสเรื่องนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย สัมมัตตปธาน 4 ประการนี้คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

1) สร้างฉันทะ พยายาม ปรรกความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น

2) สร้างฉันทะ พยายาม ปรรกความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

3) สร้างฉันทะ พยายาม ปรรกความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น

4) สร้างฉันทะ พยายาม ปรรกความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย ภิกษุในภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มแห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

สัมมัตตปธาน 4 ประการนี้ แม่น้ำคงคาไหลไปสู่ทิศปราจีน บ่าไปสู่ทิศปราจีน หลากไปสู่ทิศปราจีนแม่น้ำฉันท ไค ภิกษุก็ฉันทนั้นเหมือนกัน เมื่อเจริญสัมมัตตปธาน 4 ประการ ทำสัมมัตตปธาน 4 ประการให้มาก ย่อมโน้มไปสู่ นิพพาน โนมไปสู่ นิพพาน โอนไปสู่ นิพพาน (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

ภิกษุเมื่อเจริญสัมมัตตปธาน 4 ประการ ทำสัมมัตตปธาน 4 ประการให้มากย่อมโน้มไปสู่ นิพพาน โนมไปสู่ นิพพาน โอนไปสู่ นิพพาน อยากรคือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

1) สร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น ให้เกิดขึ้น

2) สร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

3) สร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น

4) สร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย ภิญโญภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มทีแห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเมื่อเจริญสัมมัตถ์ 4 ประการ ทำสัมมัตถ์ 4 ประการให้มาก ย่อมโน้มไปสู่ นิพพาน โนม์ไปสู่นิพพาน โอนไปสู่นิพพานอย่างนี้ (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) เพราะเหตุใดพระพุทธร่องค์จึงตรัสอย่างนี้

ความเพียรชอบที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ทั้ง 4 ประการนี้ เราควรพยายามอย่างเต็มที่ เต็มความสามารถที่จะกระทำกุศลที่ยังไม่ได้ทำให้เกิดขึ้นครบถ้วนทุกอย่างโดยเฉพาะอย่างยิ่ง กุศลธรรมที่เป็นหนทางนำไปสู่มรรค ทุกครั้งที่เราปฏิบัติอยู่ ก็นับว่าได้เจริญสัมมาวายามะแล้วพยายามยังกุศลที่เกิดขึ้น แล้วให้ตั้งมั่นและพัฒนาให้เต็มบริบูรณ์ เมื่อผู้ปฏิบัติระลึกอารมณ์ที่เห็นได้ยิน ได้สัมผัส และจิตที่เข้าไปรู้ บุคคลผู้ปฏิบัติจะไม่เปิดโอกาสให้อกุศลเกิดขึ้นได้ นอกจากนี้แล้วยังเป็นการกำจัดอกุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดไปอีกด้วย ในขณะที่เดียวกันเรื่องก่อให้เกิดกุศลธรรม ซึ่งยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้นพร้อมทั้งยังเป็นการพัฒนากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ให้ตั้งมั่นเจริญไพบูลย์ถึงระดับมรรค ผลและนิพพานได้ (พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) และ พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปปสโม), 2551) พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) ได้อธิบายไว้ว่า สัมมาวายามะ เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า สัมมัตถ์ 4 ประการ คือ 1) สังวรปธานเพียรป้องกันหรือเพียรระวัง (อกุศลที่ยังไม่เกิด) 2) ปหานปธาน เพียรละหรือเพียรกำจัด (อกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว) 3) ภาวนापธาน เพียรเจริญหรือเพียรสร้าง (กุศลที่ยังไม่เกิด) 4) อนุรักษนาปธาน เพียรอนุรักษ์หรือเพียรรักษาและส่งเสริม (กุศลที่เกิดขึ้นแล้ว) (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ป.อ.ปยุตโต, 2561) เมื่อมีความเพียรและจิตจะได้สมาธิชนิดอย่างใดอย่างหนึ่ง มีสติต่อเนื่องอยู่กับกรรมฐานแล้ว นิรวณไม่มี จิตสงบเป็นสมาธิก็ให้รักษา สิ่งนั้นไว้ ประคับประคองสภาวะนั้นไว้ ทำให้มันแนบแน่นยิ่งขึ้น ให้ชำนาญยิ่งขึ้น จะได้เอามาใช้ประโยชน์ต่อไป (สุภีร์ ทุมทอง, 2559)

ฉะนั้น สัมมัตถ์ 4 เป็นความเพียรอันถูกต้อง หมายความว่า ความมุ่งมั่นที่พยายามจะป้องกันความชั่วและอกุศลธรรมมิให้เกิดขึ้นในใจของตน จำจัดความชั่วและอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วในใจตน สร้างเสริมกุศลธรรมที่ติงามไม่ให้เกิดในใจตน และพัฒนากุศลธรรมที่ติงามซึ่งเกิดมีขึ้นแล้วในใจของตนให้ถึงความสมบูรณ์พร้อมและเป็นองค์ธรรมเครื่องตรัสรู้ และเป็นองค์ธรรมสนับสนุนในการบรรลุธรรมได้อย่างไร

ด้วยเหตุผลดังกล่าวข้างต้น ผู้วิจัยมีความสนใจศึกษาเรื่อง “แนวทางการเจริญสัมมัตถ์ 4 ในโพธิปักขิยธรรมเพื่อการบรรลุธรรม” อันมีวัตถุประสงค์ 3 ประการคือ (1) เพื่อศึกษาสัมมัตถ์ 4 ในโพธิปักขิยธรรม (2) เพื่อศึกษาการบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท (3) เพื่อนำเสนอแนวทางการเจริญสัมมัตถ์ 4 ในโพธิปักขิยธรรมเพื่อการบรรลุธรรมอันจะเป็นข้อมูลนำเสนอเป็นดัชนีชี้วัดที่เป็นองค์ความรู้ทางพระพุทธศาสนา ซึ่งยังไม่มีการศึกษาวิเคราะห์สรุปไว้เป็นงานวิจัยอย่างเป็นทางการ ผู้วิจัยจึงต้องการ ค้นคว้าและนำเสนอในเรื่องนี้

วัตถุประสงค์การวิจัย

- 1) เพื่อศึกษาสัมมัตถ์ 4 ในโพธิปักขิยธรรม
- 2) เพื่อศึกษาการบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท
- 3) เพื่อนำเสนอแนวทางการเจริญสัมมัตถ์ 4 ในโพธิปักขิยธรรมเพื่อการบรรลุธรรม

การทบทวนวรรณกรรม

ความสำคัญของสัมมัตตปธาน 4 คือเป็นความเพียรชอบหรือความเพียรใหญ่ ประกอบด้วย 4 ประการ คือ 1. สังวรปธาน คือ เพียรระวังยับยั้งบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด มิให้เกิดขึ้น 2. ปหานปธาน คือ เพียรละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว 3. ภาวนापธาน คือ เพียรทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ให้เกิดมี 4. อนุรักษนาปธาน คือ เพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งมั่นและให้เจริญยิ่ง และเป็นองค์ธรรมเครื่องตรัสรู้พระอริยบุคคลชั้นใดชั้นหนึ่ง ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี พระอรหันต์ (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

สรุปว่า การศึกษาด้านเนื้อหาในเรื่อง แนวทางการเจริญสัมมัตตปธาน 4 ในโพธิปักขิยธรรมเพื่อการบรรลุธรรม งานวิจัยนี้เป็นขอบเขตด้านเนื้อหาเป็นการศึกษาเรื่อง การเจริญสัมมัตตปธาน 4 ในโพธิปักขิยธรรมเพื่อการบรรลุธรรมคือ 1. การเจริญสังวรปธานคือ เพียรระวังยับยั้งบาปที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้นสามารถบรรลุธรรมได้ 4 อย่างคือ โสดาปัตติมรรค สกทาคามีมรรค อนาคามีมรรค และอรหัตตมรรค 2. การเจริญปหานปธาน คือ เพียรละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วสามารถบรรลุธรรมได้ 3. การเจริญภาวนापธาน คือ เพียรทำกุศลที่ยังไม่เกิดให้ขึ้นสามารถบรรลุธรรมได้ 4. การเจริญอนุรักษนาปธานคือ เพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งมั่นมิให้เสื่อมและเจริญยิ่งขึ้นไป สามารถบรรลุธรรมได้ 4 อย่างคือ โสดาปัตติมรรค สกทาคามีมรรค อนาคามีมรรค และอรหัตตมรรค

ระเบียบวิธีวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นเป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ แบบวิจัยเอกสารผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขต โดยมุ่งศึกษา สัมมัตตปธาน 4 ในโพธิปักขิยธรรม การบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท และแนวทางการเจริญสัมมัตตปธาน 4 ในโพธิปักขิยธรรมเพื่อการบรรลุธรรม นำมาสรุป เรียบเรียงบรรยายเชิงพรรณนา ดังต่อไปนี้

1) เก็บรวบรวมข้อมูลชั้นปฐมภูมิและทุติยภูมิที่เกี่ยวข้องกับสัมมัตตปธาน 4 ในโพธิปักขิยธรรม การบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท และแนวทางการเจริญสัมมัตตปธาน 4 ในโพธิปักขิยธรรมเพื่อการบรรลุธรรม เพื่อใช้ประกอบการวิจัย โดยรวบรวมจากแหล่งต่าง ๆ ดังนี้

(1) ศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย อรรถกถาแปล ปกรณวิเสส และเอกสารอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับพระสูตรเพื่อขยายความในเนื้อหา

(2) ศึกษาข้อมูลจากตำรา หนังสือ เอกสารทางวิชาการ และวิทยานิพนธ์ ที่เกี่ยวข้อง

2) วิเคราะห์ เรียบเรียง และนำเสนอข้อมูลแบบบรรยายเชิงพรรณนา

3) เสนออาจารย์ที่ปรึกษาและผู้เชี่ยวชาญตรวจสอบความถูกต้องสมบูรณ์

4) ปรับปรุง แก้ไข เรียบเรียงตามคำแนะนำ และนำเสนอผลงาน

ผลการวิจัย

สัมมัตตปธาน 5 ในโพธิปักขิยธรรม

โพธิปักขิยธรรม 37 ประการ เป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อความตรัสรู้ประกอบด้วย สติปัฏฐาน 4 สัมมัตตปธาน 4 อิทธิบาท 4 อินทรีย์ 5 พละ 5 โพชฌงค์ 7 และมรรคมืองค์ 8 (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) โพธิปักขิยธรรม 37 ประการ จะสมบูรณ์ที่มรรคมืองค์ 8 เมื่อมืองค์ 8 สมบูรณ์ขณะใด ขณะนั้นก็เป็นมรรคสัง หรือ อริยมรรคมืองค์ 8 ซึ่งเป็นการรวมหัวข้อธรรมทั้งหมด แท้จริงแล้วการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมเปรียบได้กับการเดินทางไปยังเป้าหมายที่เหมือนกัน ใครจะเดินทางไปตามเส้นทางใดก็เท่ากับกำลังเดินทางเข้าสู่เป้าหมายเดียวกัน ต่างกันแต่เพียงเส้นทางเท่านั้น ส่วนความหมายและความสำคัญของสัมมัตตปธาน 4 ได้แก่

1) ความหมายของสัมมัตตปธานกล่าวคือ ความเพียรโดยชอบ คือ ความเพียรที่ต่อเนื่องไม่ลดละ ความเพียรที่อย่างต่อเนื่องไม่ลดละเท่านั้น ความเพียรที่ตั้งขึ้นมาเป็นหลัก ความเพียรที่เป็นประธาน ความเพียรที่เป็น

หัวหน้า ถูกต้อง ถูกต้อง คือทำให้หมดกิเลส ทำให้พ้นจากทุกข์ได้จริง จึงเรียกว่าสัมมัตตปธาน มี 4 อย่าง คือ ความเพียรเพื่อไม่ทำอกุศลใหม่ ความเพียรเพื่อละอกุศลเก่า ความเพียรเพื่อทำกุศลใหม่ และความเพียรเพื่อเพิ่มพูนกุศลเก่า (พระคัมภีร์ธรรมปิฎก, 2549)

2) ความสำคัญของสัมมัตตปธาน 4 กล่าวคือ หมวดธรรมสัมมัตตปธาน 4 พระพุทธองค์ตรัสว่า ให้เจริญให้กระทำให้มาก ธรรมะที่เป็นภาวะดีพหุธรรม คือ ธรรมะที่ควรทำให้เกิดขึ้น ความเพียรมีอุปการะมากต่อการบรรลุธรรม ถ้าหากขาดความเพียร ท้อแท้ ท้อถอย หยดพักเสียดกลางคัน ไม่มุ่งมั่นบากบั่นก้าวรุดเดินไปข้างหน้า การบรรลุธรรมย่อมมีไม่ได้ การตรัสรู้ของบุตรสัมาสัมโพธิญาณของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า มีได้ก็เพราะการตั้งความเพียรที่ไม่ท้อถอยเช่นกันดังพระพุทธพจน์ว่า ภิกษุทั้งหลาย เรารู้ทั่วถึงธรรม 2 ประการ ธรรม 2 ประการ คือ ความไม่สันโดษเพียงแต่กุศลธรรมทั้งหลาย และความไม่ท้อถอยในการบำเพ็ญเพียร (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

องค์ประกอบของสัมมัตตปธาน 4 ได้แก่

1) สังวรปธานกล่าวคือ การสร้างฉันทะ พยายาม ปรรวณความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) ได้แก่ เพียรระวังไม่ให้บาปเกิดขึ้นภายในจิตใจ ในขั้นของการปฏิบัติ นั้น ทรงสอนให้ปลุกฝังความพอใจในการที่จะสำรวมระวัง เพื่อไม่ให้บาปเกิดขึ้นภายในจิต อันได้แก่ การสำรวมอินทรีย์ทั้ง 6 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ในเวลาเห็นรูป ฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้อง โผฏฐัพพะ รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจแล้วไม่มีความยินดียินร้าย เกิดขึ้นครอบงำจิตได้

2) ปหานปธานกล่าวคือ การสร้างฉันทะ พยายาม ปรรวณความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) ได้แก่ เพียรพยายามที่จะละบาป ละอกุศล ซึ่งมีอยู่แล้วภายในจิตใจ โดยอาศัยการพิจารณาเห็นโทษของบาปของอกุศลที่มีอยู่ภายในจิตแห่งตนแล้ว ปลุกฝังความพอใจในอันที่จะละบาปอกุศลเหล่านั้นไปจากจิต และใช้ความพยายาม ปรรวณความเพียรมีการกระทำติดต่อกันสามารถละบาปอกุศลได้ จะมากหรือน้อยก็ตาม พยายามรักษาคุณภาพจิตเอาไว้ในจุดนั้น

3) ภวานาปธานกล่าวคือ การสร้างฉันทะ พยายาม ปรรวณความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) ได้แก่ เพียรพยายามที่จะกระทำให้กุศลเกิด ความดีทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ให้เกิดขึ้น โดยไม่จำเป็นว่า กุศลความดีเหล่านั้นจะมากหรือน้อยก็ตาม ให้ปลุกฝังความพอใจในการที่จะเสริมสร้างกุศลคุณงามความดีให้บังเกิดขึ้น แล้วใช้ความพยายามในการสร้างกุศลโดยมีความเพียรที่ติดต่อกันไป ไม่ทำๆ หยุดๆ เมื่อสามารถทำความดีได้มากน้อยแค่ไหนเพียงใดก็ตาม ก็พยายามรักษาคุณภาพจิตไว้สม่ำเสมอ

4) อนุรักษนาปธานกล่าวคือ การสร้างฉันทะ พยายาม ปรรวณความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย ภิญโญภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มทีแห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) ได้แก่ การพยายามรักษากุศลที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เสื่อมไป ในขั้นนี้ก็มียุทธวิธีเช่นเดียวกัน คือ ต้องปลุกฝังความพอใจให้กุศลความดีมีอยู่ เป็นอยู่ภายในจิต และใช้ความพยายามที่จะรักษาไว้ โดยมีการกระทำสืบต่อกันไป

การบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

ความหมายของการบรรลุธรรม คือ การเข้าถึงสภาวะอันประเสริฐ หรือ ความถึงพร้อมเฉพาะ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, 2537) ซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดของการพัฒนาตนเองในพระพุทธศาสนา เพราะเป็นสภาวะที่สิ้นไปแห่งกองทุกข์ทั้งหมดทั้งปวง ผู้ที่บรรลุในขั้นใดขั้นหนึ่งตามที่ปรากฏในพระพุทธศาสนาจึงได้รับการยกย่องว่าเป็น อริยบุคคล หรือ การเข้าถึง หรือการทำให้แจ้งธรรม คือสภาวะของจิตที่เข้าถึงมรรคญาณ 4 ได้แก่ โสตาปัตติมรรคญาณ สกทาคามีมรรคญาณ อนาคามีมรรคญาณ และอรหัตมรรคญาณ ส่วนความสำคัญของการบรรลุธรรม คือ การรู้แจ้งอริยสัจ 4 นี้ อันประกอบไปด้วยอริยมรรคมีองค์ 8 นี้เป็นหนทางก่อให้เกิดปัญญา

หมดจดจากกิเลส เป็นธรรมของผู้ทวนกระแสของโลก เป็นธรรมที่ละเอียด ลึกซึ้ง รู้เห็นได้ยาก ประณีต คือ พระนิพพานไม่กลับมาสู่โลกนี้อีก ระดับของการบรรลุธรรม มี 4 ระดับคือ

1) ระดับพระโสดาบันคือ เป็นผู้เกิดธรรมจักขุ คือ ดวงตาเห็นธรรมพร้อมๆ กันกับละสังโยชน์ 3 ประการคือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สัสสัพทปรามาส (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) แต่ยังมีกามฉันทะและโทสะในสังโยชน์เบื้องต่ำ 5 ข้อหรือโอรัมภาคิยสังโยชน์

2) ระดับพระสกทาคามี สามารถตัดดวงจรแห่งสังสารวัฏได้ส่วนหนึ่ง ได้แก่ สามารถตัดสังโยชน์เบื้องต่ำ 3 ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สัสสัพทปรามาส และบรรเทา กามราคะ กับปฏิมะได้ แต่ยังมีสังโยชน์เบื้องสูง 5 ประการไม่ได้ ผู้บรรลุพระสกทาคามีเมื่อตายแล้วจะกลับมาสู่โลกนี้อีกเพียงครั้งเดียว

3) ระดับพระอนาคามี สามารถตัดดวงจรแห่งสังสารวัฏได้ส่วนหนึ่ง ได้แก่ สามารถตัดสังโยชน์เบื้องต่ำ 5 ประการคือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สัสสัพทปรามาส กามราคะ ปฏิมะได้ และตัดสังโยชน์เบื้องสูงได้ 3 ประการ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะได้ เมื่อตายแล้วไม่กลับมาสู่โลกนี้อีก

4) ระดับพระอรหันต์สามารถตัดดวงจรแห่งสังสารวัฏได้ทั้งหมด ได้แก่ สามารถตัดสังโยชน์ 10 ประการ (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2552) เมื่อนิพพานแล้วไม่กลับมาสู่โลกนี้อีก เป็นการสิ้นสุดดวงจรของสังสารวัฏได้ในที่สุด

การบรรลุโลกุตตรธรรม 9 ประการ ได้แก่

1) มรรค 4 คือ ทางเข้าถึงความเป็นอริยบุคคล ได้แก่ ญาณที่ทำให้ละสังโยชน์ได้ขาด แบ่งเป็น 4 ระดับ ได้แก่ 1. โสดาปัตติมรรค มรรคอันให้ถึงกระแสที่นำไปสู่พระนิพพานที่แรก มรรคอันให้ถึงความเป็นพระโสดาบัน เป็นเหตุละสังโยชน์ได้ 3 คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสัสสัพทปรามาส 2. สกทาคามีมรรค คือ มรรคอันให้ถึงความเป็นพระสกทาคามี เป็นเหตุละสังโยชน์ได้ 3 ข้อต้น กับทำกามราคะ ปฏิมะให้เบาบางลง 3. อนาคามีมรรค คือ มรรคอันให้ถึงความเป็นพระอนาคามี เป็นเหตุละสังโยชน์เบื้องต่ำได้ทั้ง 5 คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สัสสัพทปรามาส กามราคะ และปฏิมะ 4. อรหันต์มรรค คือ มรรคอันให้ถึงความเป็นพระอรหันต์ เป็นเหตุละสังโยชน์ได้หมดทั้ง 10 คือสังโยชน์เบื้องต่ำทั้ง 5 นั้น รวมกับสังโยชน์เบื้องสูง 5 คือ รูปราคะ อรูปราคะ อุทัจจะ มานะ และ อวิชชา (พระพรหมคุณาภรณ์ ป.อ.ปยุตฺโต, 2557)

2) ผล 4 คือ ผลที่เกิดสืบเนื่องจากการละกิเลสได้ด้วยมรรค ได้แก่ 1. โสดาปัตติผล คือ ผลอันพระโสดาบันพึงเสวย 2. สกทาคามีผล คือ ผลอันพระสกทาคามีพึงเสวย 3. อนาคามีผล คือ ผลอันพระอนาคามีพึงเสวย 4. อรหันต์ผล คือ ผลคือความเป็นพระอรหันต์หรือ ผลอันพระอรหันต์พึงเสวย

3) นิพพาน 1 หมายถึง ความดับสนิทแห่งกิเลสและกองทุกข์ เป็นสภาพโลกุตระอันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดในศาสนาพุทธ มี 2 ประการคือ 1. สอุปาทิเสสนิพพาน หมายความว่า นิพพานที่เป็นไปกับด้วยขันธ 5 คือ วิบากและกัมมชรูปที่เหลือจากกิเลสทั้งหลาย ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ทิฏฐุธัมมนิพพาน 2. อนุปาทิเสสนิพพาน หมายความว่า นิพพานที่ไม่มีขันธ 5 คือ วิบากและกัมมชรูปเหลืออยู่ ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์ที่ปรินิพพานแล้ว หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สัมปรายิกนิพพาน (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

การบรรลุธรรม 5 ขณะ และ 7 แบบ ได้แก่

1) การบรรลุธรรม 5 ขณะ คือ 1. วิกขัมภนนิพพาน ได้แก่ การดับกิเลสด้วยการข่มไว้ 2. ตทังคนิพพาน ได้แก่ การที่ผู้เจริญสมาธิถึงขั้นชำแรกทำลายกิเลส 3. สมุจเฉทนิพพาน ได้แก่ การที่ผู้เจริญโลกุตตรมรรค ซึ่งให้ถึงความสิ้นกิเลส ดับกิเลสได้ด้วยการตัดขาด 4. ปฏิปัสสัทธินิพพาน ได้แก่ การดับกิเลสในขณะแห่งผล 5. นิสสรณนิพพาน ได้แก่ การดับกิเลสที่เป็นภาวะพ้นออกไปแล้วจากกิเลส (อรรถนิธิ ลิ้มปิยมิตร, 2530)

2) การบรรลุลหกรรม 7 แบบ คือ 1. ผู้เป็นอุกโทภาควิมุตติ 2. ผู้เป็นปัญญาวิมุตติ 3. ผู้เป็นกายสักขี 4. ผู้เป็นทัญญูปัตตะ 5. ผู้เป็นสัทธาวิมุตติ 6. ผู้เป็นธัมมานุสारी 7. ผู้เป็นสัทธานุสारी (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2552)

ส่วนความสามารถพิเศษหลังจากการบรรลุลหกรรมคือการได้อภิญญา ได้แก่ ความรู้ยิ่ง หมายถึง ปัญญา ความรู้ที่สูงเหนือกว่าปกติ เป็นความรู้พิเศษที่เกิดขึ้นจากการอบรมจิตเจริญปัญญาหรือบำเพ็ญกรรมฐาน อภิญญา หมายถึงคุณสมบัติพิเศษของพระอริยบุคคลซึ่งเป็นเหตุให้มีอิทธิฤทธิ์ต่างๆ มี 6 อย่าง คือ 1. อิทธิวิธี แสดงฤทธิ์ได้ 2. ทิพโสต มีหูทิพย์ 3. เจโตปริยญาณ กำหนดรู้ใจผู้อื่นได้ 4. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ระลึกชาติได้ 5. ทิพพจักขุ มีตาทิพย์ 6. อาสวักขยญาณ รู้การทำอาสวะให้สิ้นไป เมื่อจิตหลุดพ้นแล้วย่อมจะเกิดความรู้ชัดด้วยปัญญาอันยิ่งว่า ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มีแล้ว (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

แนวทางการเจริญสัมมปธาน 4 ในโพธิปักขิยธรรมเพื่อการบรรลุลหกรรม

แนวทางการเจริญสังวรปธานเพื่อการบรรลุลหกรรมกล่าวคือ คือ เพียรระวังยับยั้งบาปที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) การทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ปรคองจิตตั้งมั่น เพื่อไม่ให้อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น เป็นการสำรวมระวังเมื่อตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่น ลิ้นได้ลิ้มรส กายได้ถูกต้องโภกฐัพพะ ใจได้รู้ธรรมอารมณ์ ไม่ให้บาปกรรมหรืออกุศลธรรมเกิดขึ้นภายในจิตใจ สังวรปธานเป็นธรรมเครื่องกำจัดความเกียจคร้าน สนับสนุนกำลังกายใจให้เข้มแข็งอดทน ทั้งนี้เพื่อมิให้บาปหรือ อกุศลเกิดขึ้นภายในของมนุษย์ ได้แก่

- 1) การเจริญสังวรปธานเพื่อการบรรลุลหกรรมด้วยละสังโยชน์ 3 ประการได้ยอมออกไปจากอบายภูมิ
- 2) การเจริญสังวรปธานเพื่อการบรรลุลหกรรมด้วยละสังโยชน์เบื้องต้น 3 ประการ และบรรเทาภวามราคะกับปฏิฆะได้ยอมออกไปจากสุคติภพบางส่วน
- 3) การเจริญสังวรปธานเพื่อการบรรลุลหกรรมด้วยละสังโยชน์เบื้องต้น 5 ประการและละสังโยชน์เบื้องสูงได้ 3 ประการ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะได้ยอมออกไปจากสุคติภพ
- 4) การเจริญสังวรปธานเพื่อการบรรลุลหกรรมด้วยละสังโยชน์ 10 ประการทั้งหมด ย่อมออกไปจากรูปภพและอรูปภพ (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2552)

แนวทางการเจริญปหานปธานเพื่อการบรรลุลหกรรมกล่าวคือ เพียรละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ได้แก่ การทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ปรคองจิตตั้งมั่น เพื่อละอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) มีกามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก และอกุศลธรรมอื่น ๆ ที่ เกิดขึ้นแล้วให้หมดสิ้นไปเสีย และใช้ความพยายาม ปรารภความเพียรมีการกระทำติดต่อกันสามารถละบาปอกุศลได้ ได้แก่

- 1) การเจริญปหานปธานเพื่อการบรรลุลหกรรมด้วยละสังโยชน์ 3 ประการได้ยอมออกไปจากอบายภูมิ
- 2) การเจริญปหานปธานเพื่อการบรรลุลหกรรมด้วยละสังโยชน์เบื้องต้น 3 ประการ และบรรเทาภวามราคะกับปฏิฆะได้ยอมออกไปจากสุคติภพบางส่วน
- 3) การเจริญปหานปธานเพื่อการบรรลุลหกรรมด้วยละสังโยชน์เบื้องต้น 5 ประการ และละสังโยชน์เบื้องสูงได้ 3 ประการ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะได้ยอมออกไปจากสุคติภพ
- 4) การเจริญปหานปธานเพื่อการบรรลุลหกรรมด้วยละสังโยชน์ 10 ประการทั้งหมด ย่อมออกไปจากรูปภพและอรูปภพได้ (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2552)

แนวทางการเจริญภาวนาปธานเพื่อการบรรลุธรรมกล่าวคือ เพียรทำกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ได้แก่ การทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตตั้งมั่น เพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) เพียรสร้าง เพียรเจริญ ในกุศลธรรมหรือความดีเช่น กุศลกรรมบถ 10 ความไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลง โพชฌงค์ 7 มีสติ ธรรมวิจย วิริยะ ปิติ ปัสสทธิ สมาธิ อุเบกขาเป็นต้นให้เกิดขึ้นภายในตน ได้แก่

1) การเจริญภาวนาปธานเพื่อการบรรลุโสดาปัตติมรรคด้วยละสังโยชน์ 3 ประการได้ย่อมออกไปจากอบายภูมิ

2) การเจริญภาวนาปธานเพื่อการบรรลุสกทาคามีมรรคด้วยการละสังโยชน์เบื้องต้น 3 ประการ และบรรเทาภวราคะกับปฏิฆะได้ย่อมออกไปจากสุคติภพบางส่วน

3) การเจริญภาวนาปธานเพื่อการบรรลุอนาคามีมรรคด้วยการละสังโยชน์เบื้องต้น 5 ประการ และละสังโยชน์เบื้องสูงได้ 3 ประการ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะได้ย่อมออกไปจากสุคติภพ

4) การเจริญภาวนาปธานเพื่อการบรรลุอรหัตมรรคด้วยการละสังโยชน์ 10 ประการ ทั้งหมดย่อมออกไปจากรูปภพและอรูปภพได้ (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

แนวทางการเจริญอนุรักษนาปธานเพื่อการบรรลุธรรมกล่าวคือ เพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งมั่นมิให้เสื่อมและ เจริญยิ่งขึ้นไป จนไพบูลย์ ได้แก่ การทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต ตั้งมั่น เพื่อความตั้งมั่น เพื่อความไม่หลงลืม เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อให้บริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) ได้แก่

1) การเจริญอนุรักษนาปธานเพื่อการบรรลุโสดาปัตติมรรคด้วยละสังโยชน์ 3 ประการได้ย่อมออกไปจากอบายภูมิ

2) การเจริญอนุรักษนาปธานเพื่อการบรรลุสกทาคามีมรรคด้วยการละสังโยชน์เบื้องต้น 3 ประการ และบรรเทาภวราคะกับปฏิฆะได้ย่อมออกไปจากสุคติภพบางส่วน

3) การเจริญอนุรักษนาปธานเพื่อการบรรลุอนาคามีมรรคด้วยการละสังโยชน์เบื้องต้น 5 ประการ และละสังโยชน์เบื้องสูงได้ 3 ประการ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะได้ย่อมออกไปจากสุคติภพ

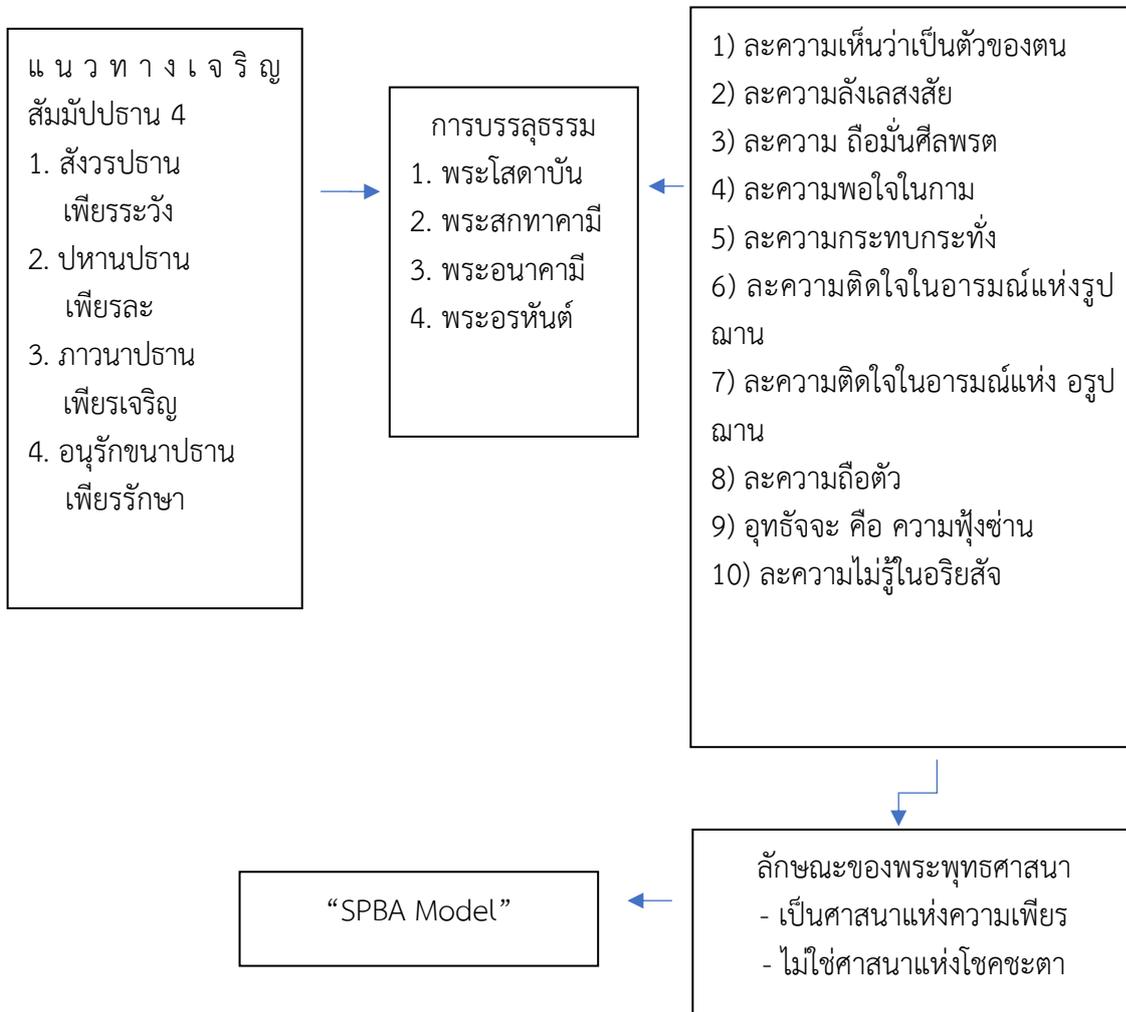
4) การเจริญอนุรักษนาปธานเพื่อการบรรลุอรหัตมรรคด้วยการละสังโยชน์ 10 ประการ ทั้งหมดย่อมออกไปจากรูปภพและอรูปภพ (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2552)

สรุป

แนวทางการเจริญสัมมัตตปธาน 4 ในโพธิปักขิยธรรมเพื่อการบรรลุธรรมคือ การเจริญสังวรปธานคือ เพียรระงับยับยั้งบาปที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น การทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียรสามารถบรรลุธรรม การเจริญปธานปธาน คือ เพียรละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว การทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตตั้งมั่น เพื่อละอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นสามารถบรรลุธรรมได้ การเจริญภาวนาปธาน คือ เพียรทำกุศลที่ยังไม่เกิดให้ขึ้นสามารถบรรลุธรรมได้ และการเจริญอนุรักษนาปธานคือ เพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งมั่นมิให้เสื่อมและ เจริญยิ่งขึ้นไป ได้แก่ การทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต ตั้งมั่น เพื่อความตั้งมั่น เพื่อความไม่หลงลืม เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อให้บริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วสามารถบรรลุธรรมได้ 4 อย่างคือ โสดาปัตติมรรค สกทาคามีมรรค อนาคามีมรรค อรหัตมรรค และนิพพานในที่สุด

องค์ความรู้ใหม่จากการวิจัย

องค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัยในครั้งนี้ คือ แนวทางการเจริญสัมมัตถ์ 4 ในโพธิปักขิยธรรมเพื่อการบรรลุธรรม ถือว่ามีคุณค่า และเป็นสิ่งสำคัญในการดำเนินชีวิตของพุทธศาสนิกชนเป็นแบบ “SPBA Model” ดังนี้

ข้อเสนอแนะ

ในการวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยเห็นว่า ควรมีการศึกษารายละเอียดเพิ่มเติมในส่วนของหลักธรรมในแง่มุมอื่น ๆ เพื่อเพิ่มพูนความรู้ให้ครบในทุก ๆ ด้าน ดังนี้

- 1) แนวทางการเจริญสังวรปธานในโพธิปักขิยธรรมเพื่อการบรรลุธรรม
- 2) แนวทางการเจริญปหานปธานในโพธิปักขิยธรรมเพื่อการบรรลุธรรม
- 3) แนวทางการเจริญภาวนापธานในโพธิปักขิยธรรมเพื่อการบรรลุธรรม
- 4) แนวทางการเจริญอานุรักษापธานในโพธิปักขิยธรรมเพื่อการบรรลุธรรม

เอกสารอ้างอิง

พระคันธสาราภิวังศ์. (2549). *โพธิปักขิยธรรม*. กรุงเทพฯ: บุญศิริการพิมพ์.

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ. (2537). *ปทานุกรม บาลีไทย อังกฤษ สันสกฤต*. (พิมพ์ครั้งที่ 4).

กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย.

- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2557). *พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย*. (พิมพ์ครั้งที่ 39). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระพุทธโฆสเถระ. (2554). *วิสุทธิมรรค*. สมเด็จพระพุทธปาจารย์ อาจ อาสภมหาเถร แปลและเรียบเรียง. (พิมพ์ครั้งที่ 6). กรุงเทพฯ: ธนาเพรส.
- พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) และ พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม). (2551). *ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร*. แปลโดย พระคันธสาราภิงค์. กรุงเทพฯ: ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2552). *อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2561). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*. (พิมพ์ครั้งที่ 41). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์.
- สุภีร์ ทุมทอง. (2559). *สัมมัตตปธาน 4 อิทธิบาท 4*. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: ภาพพิมพ์.
- อรรถนิติ ลิมปิยมิตร. (2530). *ศึกษานิพนธ์ในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ*. เชียงใหม่: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่